

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5725 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 35, Winter 2023

Introduction and Analysis of Pre-Parthian Archeological Findings of Hamedan with Emphasis on the Results of the Excavation at the “Meydan”

Shabani, M.¹, Zarei, M. E.², Molazadeh, K.³

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.27151.2534>

Received: 2022/05/28; Accepted: 2022/09/20

Type of Article: Research

Pp: 59-90

Abstract

Historical sources point to Hamedan/Hegmataneh as a city in the Median, Achaemenid, Seleucid, and early Parthian periods, but after more than a century of archaeological excavations in this city, except some unsuit Achaemenid columns, has not yet been found reliable evidence of this period (Median - early Parthian periods). It seems that the focus of Hamedan archeology studies on t Tepe Hagmataneh and without attention to its outer areas is one of the most important reasons for no detection of any reliable evidence from this city. In fact, the Hegmataneh has taken over almost all archaeological activities of Hamedan for more than a century, and the results have been generalized to the whole city. Therefore, this article first introduces and analyzes the results of the excavation site of the “Meydan”, which is located outside the present-day Tepe Hagmataneh, and then the settlement status of Hamadan in the Median to the beginning of the Parthian period has been investigated and analyzed. Excavation of the Meydan started in the autumn and winter of 2016 and another season in the summer of 2017 because of some urban construction operations in the center of Imam Khomeini Square. Three levels are identified on this site. According to the comparative chronology, which has been done by emphasizing the comparison of objects like kind of pottery, levels II and III of this site are related to the Median and early Parthian periods. The discovery of peculiar types of ceramics from the Median, Achaemenid, Seleucid, and early Parthian periods in levels II and III, along with some architectural structures such as broken walls or pits, indicates this site has been used as a residential area. The detection of the in-suit layers and significant cultural findings in this site, verifiably confirms the existence of Hamedan has been residential in the Median, Achaemenid, Seleucid, and early Parthian periods.

Keywords: Archeology of Hamedan, Median Period, Achaemenid, Seleucid, Parthian.

1. PhD student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

2. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran (Corresponding Author).

Email: me.zarei@basu.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Citations: Shabani, M.; Zarei, M. E. & Mollazadeh, K., (2023), “Introduction and analysis of pre-Parthian archeological findings of Hamedan with emphasis on the results of the excavation at the “Meydan””. *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(35): 59-90. (doi: 10.22084/nb.2023.27151.2534).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5058.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons.

Introduction

The history resources give information about Hamedan/Hegmataneh in the pre-Parthian period. Archeological excavations in this city began in 1896 to discover evidence from this age, but except some un-suit Achaemenid columns, that are no reliable works and evidence of the existence of settlements in the period in question. Reference not found. According to the same sources, archaeological activities began in this city in 1896 to discover evidence from this era, but except for the identification of limited evidence of the remains of Achaemenid columns, almost no reliable traces of the existence of the settlement in the mentioned period have been found. It seems that one of the main reasons for not finding evidence of the Median, Achaemenid, and even Seleucid eras in scientific archaeological activity in Hamedan is; The focus of these studies is on today's "Tepe Hegmataneh" or the former "Sar-Ghala". The Hegmataneh site has been responsible for almost all the archaeological activities of Hamadan for more than a century, and the results have been generalized to the entire city.

Excavation the Meydan:

In February 2016 during a construction operation in the center of Imam Khomeini Square a circular space with a diameter of about 25 meters and a depth of -210 centimeters was dug. Archaeological excavations were prepared (Fig. 2). Studies of the layers and cultural materials in Meydan; introduces 3 cultural periods; Meydan I; which is the highest floor of the enclosure, represents the Islamic era, the second floor that is introduced Meydan II represents the Achaemenid era until the beginning of the Parthian period, and the third floor or Meydan III represents the lowest floor representing the Median and Achaemenid period (Fig. 4).

Meydan II (Achaemenid to early Parthian period)

Period II was below Period I. This period is divided into two IIA and IIB layers. Architectural structures weren't discovered in this layers. The accumulation of IIB was formed directly on a natural alluvial layer with a thickness of 15 cm. There was almost no difference in the accumulation structure of IIA and IIB. The division between IIA and IIB is only due to the change in pottery culture and the arrival of finely carved ware from the upper levels of layer IIB and its dominance within layer IIA. In addition, within layer IIB, limited fragments of Grayware and stone vessels were found, which were not found within the upper layer (IIA). No evidence of architectural structures was found from within the IIB layer either (Fig. 4).

Many 570 pieces of pottery from layer IIA were studied, which are divided into four groups; Buffware, Brownish-Buffware, Painted ware, and Kitchenware. Fine patterned pottery was obtained only from within this layer. Motifs include repeated birds, geometric, horizontal, and vertical designs, hanging beams, or a combination of all of them in black, dark red, or brown colors. The shapes of the containers of this layer can be divided into three general groups: bowls, plates, and jars. Dishes known as fish plates are one of the common forms in this group (Fig. 5:11-14). Among the common forms of this type, we can mention bowls with a concave rim that is slightly prominent at the bottom (Fig. 5: 10 and 09) and bowls with a crooked edge (Fig. 5: 18 and 17). Jugs are less diverse than bowls. The most common type among these forms are jars with short, narrow necks and rounded edges turned outwards (Fig. 5: 20 and 16). In addition to the pottery, some milky, gray, or black limestone wares were also discovered in this layer. Among these stones, is a black limestone that like to the shape of a duck's head (Fig. 7: 44).

Meydan III (Median and Achaemenid periods)

This period included a layer with an average thickness of 20 to 40 cm at a depth of -380 cm. In this period, except for seven pits (Fe 3003-3009), fragment of a stone wall (feature 3002) and a part of a mud floor (Fe 3001) were found.

From within this period, 1612 potteries were studied. The Ceramics are divided into four groups; Buffware, Brownish-Buffware, Grayware and kitchen ware. Mica particles have been consciously used in the paste of kitchen ware. In this period, bowls with vertical handles horn-shaped appendages (Fig. 9: 60 and 59), S-shaped bowls (Fig. 9: 49-51 and 47-46), bowls with horizontal handles (Fig. 9: 49,52), and bowls with rims Thickened (Fig. 9: 52) is common. Small jars with triangular edges are the most common form of period III (Fig. 10: 61-68).

Conclusion

Based on comparative chronology, Meydan II and III belong from the Median to the early Parthian period. The discovery of peculiar types of ware from the Median, Achaemenid, Seleucid, and early Parthian periods in the II and III periods of the "Meydan", along with some architectural structures such as broken walls or pits, indicates the settlement of this site. It seems that the "Meydan" was used as a part of the residential context of the Hamedan/Hegmataneh during this period. the "Meydan" was abandoned

at the beginning of the Parthian period until the 3rd and 4th centuries, or it became the edge of sites such as Hegmataneh and Jame Mosque, which are located near this site.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
 نشانی پانگانه نشریه: <https://nbsh.basui.ac.ir>
 P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
 شماره ۳۵، دوره دوازدهم، زمستان ۱۴۰۱

معرفی و تحلیل یافته‌های باستان‌شناسی پیش از اشکانی شهر همدان با تأکید بر نتایج کاوش محوطه میدان

محمد شعبانی^۱، محمدابراهیم زارعی^{II}، کاظم ملازاده^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2023.27151.2534>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۹

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۵۹-۹۰

چکیده

در حالی که منابع مکتوب تاریخی به صراحت به پیشینه استقرار شهر همدان در دوران ماد، هخامنشی، سلوکی و اوایل اشکانی اشاره می‌کنند، با گذشت بیش از یک قرن کاوش‌های باستان‌شناسی در این شهر، هنوز شواهد قابل اتکایی از این بازه زمانی به دست نیامده است. به نظر می‌رسد تمرکز مطالعات باستان‌شناسی شهر همدان در محدوده امروز تپه هگمتانه و فقدان توجه به مناطق بیرونی آن به دلیل وجود بافت متراکم شهری، یکی از مهم‌ترین دلایل عدم دستیابی به شواهد قابل اتکا از این دوران در این شهر است. از این روی در این پژوهش با هدف معرفی و تحلیل نتایج کاوش محوطه میدان که در محدوده‌ای خارج از محوطه امروز هگمتانه و تقریباً در مرکز بافت تاریخی شهر قرار دارد، چگونگی وضعیت استقرار شهر همدان در بازه زمانی دوره ماد تا اوایل اشکانی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. در کاوش محوطه میدان که در سال ۱۳۹۶ در پی عملیات عمرانی در مرکز میدان امروز امام خمینی به انجام رسید سه دوره فرهنگی شناسایی گردید. براساس گاهنگاری نسبی که با تأکید بر مقایسه یافته‌های فرهنگی، از جمله گونه‌های شاخص سفالی صورت گرفته است؛ دوره II و III این محوطه در بازه زمانی دوره ماد تا اوایل اشکانی قرار دارد. کشف گونه‌های شاخص سفالی دوران ماد، هخامنشی، سلوکی و اوایل اشکانی به همراه ساختارهای معماری پراکنده مانند پاره دیوارها و یا چاله‌های زباله در این محوطه نشان از کاربری استقرار آن در دوران مورد اشاره دارد. براساس نتایج کاوش، به نظر می‌رسد محوطه میدان در بازه زمانی دوره ماد تا اوایل اشکانی به عنوان بخشی از بافت مسکونی شهر همدان مورد استفاده قرار گرفته است؛ از این رو شناسایی لایه‌های برجها و یافته‌های فرهنگی شاخص در این محوطه، به شکل مستند وجود پیشینه استقرار شهر همدان در دوران ماد، هخامنشی، سلوکی و اوایل اشکانی را تأیید می‌نماید.

کلیدواژگان: باستان‌شناسی همدان، ماد، هخامنشی، سلوکی، اشکانی.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

II. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران. (نویسنده مسئول).

Email: me.zarei@basu.ac.ir

III. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

ارجاع به مقاله: شعبانی، محمد؛ زارعی، محمدابراهیم؛ ملازاده، کاظم، (۱۴۰۱)، «معرفی و تحلیل یافته‌های باستان‌شناسی پیش از اشکانی شهر همدان با تأکید بر نتایج کاوش محوطه میدان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۳۵): ۵۹-۹۰. doi: 10.22084/nb.2023.27151.2534

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5058.html

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

منابع مکتوب از پیشینه تاریخی شهر همدان در دوران پیش از اشکانی، از جمله دوران ماد، هخامنشی و سلوکی اطلاعات نسبتاً کافی به دست می‌دهند. براساس همین منابع نیز از سال ۱۸۹۶ م. فعالیت‌های باستان‌شناسی توسط «ژاک دمورگان» در این شهر برای کشف شواهدی از این دوران آغاز گردید (De Morgan, 1896)، اما به جز شناسایی شواهد اندکی از بقایای آواری پایه‌ستون‌های دوره هخامنشی، تقریباً هیچ‌گونه آثار قابل اتکا و برج‌ها از وجود استقرار در بازه زمانی مورد اشاره به دست نیامده است. به نظر می‌رسد یکی از دلایل اصلی عدم دستیابی به آثار دوران ماد، هخامنشی و حتی سلوکی در یک فعالیت علمی باستان‌شناسی در شهر همدان، تمرکز این مطالعات بر روی تپه هگمتانه امروزی یا همان سرقلعه سابق باشد؛ در واقع محوطه هگمتانه تقریباً تمامی فعالیت‌های باستان‌شناسی شهر همدان را در طی بیش از یک قرن به خود اختصاص داده است و نتایج حاصل از آن به کل شهر تعمیم داده شده است؛ از این روی، در این پژوهش با تمرکز بر نتایج کاوش طبقه II و III محوطه میدان شهر همدان که منجر به شناسایی شواهدی از استقرار دوره ماد تا اوایل اشکانی شده است، تلاش می‌گردد ضمن بررسی و تحلیل یافته‌های حاصل از این کاوش، با انجام مطالعات تطبیقی نیز گاهنگاری نسبی از این محوطه ارائه شود.

هدف اصلی این پژوهش معرفی مهم‌ترین نتایج کاوش محوطه میدان امام همدان که همان دستیابی به لایه‌های استقراری برج‌ها و مواد فرهنگی از دوره ماد تا اوایل اشکانی است، می‌باشد. بازه زمانی که محوطه میدان از دوره استقرار شهر همدان معرفی می‌نماید تاکنون در طی کاوش‌های قبلی این شهر معرفی نشده است؛ از این روی، معرفی نتایج کاوش این محوطه برای روش کردن بخشی از دوران استقراری این شهر یک ضرورت علمی به نظر می‌رسد.

پرسش‌های پژوهش: در این پژوهش با توجه به انجام کاوش در محوطه میدان امام شهر همدان که در منطقه‌ای خارج از محدوده امروز تپه هگمتانه قرار دارد؛ دو پرسش: وضعیت استقراری شهر همدان در دوران پیش از اشکانی به چه صورت بوده است؟ و هم‌چنین، آیا یافته‌های حاصل از محوطه میدان دوران استقراری پیش از اشکانی شهر همدان را روشن می‌سازد؟ مطرح شده است.

روش پژوهش: پژوهش پیش‌رو با اتکا به توصیف داده‌های باستان‌شناسی حاصل از کاوش محوطه میدان شهر همدان، رویکرد تاریخی-تحلیلی دارد و جمع‌آوری اطلاعات آن نیز به روش میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. در روش میدانی، در طول کاوش در محوطه میدان از سیستم معمول لوکوس-فیچر و برای تفکیک هر کدام مطابق با سه دوره شناسایی شده، از شماره‌های ۱۰۰۰ برای دوره I، ۲۰۰۰ برای دوره II و ۳۰۰۰ برای دوره III استفاده شده است. هر یک از فضاهای معماری مکشوف نیز با عنوان فضا (Sp) معرفی شده‌اند. گاهنگاری نسبی محوطه و دوره‌های آن نیز با انجام مطالعات تطبیقی و با تأکید بر داده‌های سفالی، ارائه شده است.

پیشینه پژوهش

با وجود پیشینه طولانی کاوش‌های باستان‌شناسی شهر همدان که اغلب نیز بر روی

تپهٔ امروزی هگمتانه و مسجد جامع متمرکز بوده است (رنجبران، ۱۳۸۵؛ هژبری، ۱۳۸۵؛ ملازاده و دهکردی، ۱۳۹۰؛ Sarraf, 1989; Chevalier, 1989; Azarnoush, 1975; 2003)، شواهدی قابل‌اتکا از لایه‌های برج‌ها که مربوط به دوران پیش از اشکانی باشد، معرفی نشده است (بوشارلا، ۱۳۹۲)؛ در واقع، مجموع نتایج کاوش‌های صورت گرفته در این شهر در طی بیش از یک قرن، تنها کشف شواهدی از استقرار دورهٔ میانی اشکانی به بعد است (آذرنوش، ۱۳۸۶: ۳۱؛ هژبری، ۱۳۸۵: ۵۲). از این‌رو، به دلیل عدم کشف لایه‌های فرهنگی پیش از اشکانی در همدان، تاکنون نیز مطالعاتی که با اهدافی نزدیک به اهداف موردنظر این پژوهش باشد، انجام نشده است.

شواهد تاریخی و باستان‌شناسی

با وجود این‌که تاریخ شهر همدان با نام «هگمتانه» گره‌خورده، اما به نظر می‌رسد این شهر قبل از هگمتانه با عناوین دیگری دارای استقرار بوده است (ملازاده، ۱۳۹۶: ۷۷). یکی از این عناوین، «شهر شاهی» (Royal city) و به زبان آشوری (al-šarruti (Sagbita/Sagbat, 1979: 87) است (ملازاده، ۱۳۹۶: ۷۵؛ Medvedskaya, 1995: 47; Hipp, 2016: 773). به این جای‌نام در حدود ۸۲۰ پیش از میلاد در طول لشکرکشی‌های «شمسی‌اود پنجم» و سپس «تیگلات پلیسر سوم» و «سارگون دوم» به منطقهٔ زاگرس و در محدودهٔ مادی‌ها اشاره شده است (Luckenbill, 1926: 257). مرکز مهم مادی دیگری که در منابع آشوری نامی از آن برده شده است، کار-کشی (Kar-Kašši) مقرر حکومت «کشترتیتو» هم عصر با «اسرحدون» است (۶۶۹-۶۸۰ پ.م.) است (Starr, 1990: 18) که برخی آن را با همدان امروزی مطابقت می‌دهند (ملکزاده، ۱۳۷۴: ۹۴). در متون آشوری از «خشترتیتی» به عنوان hazannu (رئیس روستا) کار-کشی نام برده شده است (علی‌یف، ۱۳۸۸: ۳۶۷). کشترتیتو/خشترتیتی، رهبری قیام مادی‌ها علیه آشور را در سال‌های ۶۷۴ تا ۶۷۲ پ.م. برعهده داشت (ملازاده و دهکردی، ۱۳۹۲: ۱۵۸)؛ اما اولین اشارهٔ مستقیم به هگمتانه در سالنامهٔ «نوبیدوس» در نیمهٔ دوم قرن ششم پیش از میلاد دیده می‌شود (Medvedskaya, 1995: 47; Dandamaev, 1992: 156). از این تاریخ به بعد نام هگمتانه در کتیبه‌های بابلی به کرات اشاره شده است (Dandamaev, 1992: 48; Zadok, 1985: 3, 50, 137). در این متون با صراحت ضمن حکایت بر افتادن پادشاهی ماد به دست کوروش دوم پارسی (۵۵۰ پ.م.) به آمدن او به «اگمتنو» (Agamatanu) اشاره شده است (Pritchard, 1950: 305; Cogan, 2008: 211). بعد از او «داریوش اول» به تاریخ ۵۲۰ پ.م. در کتیبهٔ بیستون، به سرانجام شورش فردی مادی به نام «فرورتیش» و دستگیری و به دار آویختن او در هگمتانه اشاره می‌کند (King & Thompson, 1907: 1-84; Brown, 1998: 80). این تنها کتیبهٔ هخامنشی است که در آن مستقیماً از هگمتانه یاد می‌شود. از این دوره اشارات تاریخی دربارهٔ هگمتانه یا شهر همدان پیش از اشکانی مختص به منابع مکتوب تاریخی است. در همین دوره، «هرودوت» مورخ یونانی به تفصیل دربارهٔ هگمتانه مادی صحبت می‌کند (۱۹۸-۹۹). بعد از او، «کتزیاس کنیدوسی» (۳۹۸-۴۱۶ پ.م.) پزشک دربار

«اردشیر دوم» نیز به توصیف هگمتانه هخامنشی می‌پردازد (جکسن، ۱۳۵۲: ۱۷۳-۱۷۵). علاوه بر هرودوت و کتزیاس، از نوشته‌های مورخان و جغرافی‌نویسانی چون: «گزنفون» (مشایخی، ۱۳۸۶: ۲۶۵)، «پولییبوس» (Hultsch & Shuckburgh, 1889: 27)، «استرابو» (15.3.9)، «ایذیدور خاراکسی» (جکسن، ۱۳۵۲: ۲۸۰) و چند مورخ دیگر می‌توان نیز به وجود پیشینه استقرار شهر همدان در دوران ماد و هخامنشی پی برد. تأیید وجود استقرار در شهر همدان در زمان هجوم «اسکندر مقدونی» و سپس در دوره سلوکی نیز در نوشته‌های تعدادی از مورخان که به وقایع این دوره پرداخته‌اند، دیده می‌شود؛ از جمله این مورخان می‌توان به استرابو (15.3.9)، «آریان» (7.14)، دیودوروس (110.17)، «جوستین» (7.1.3) و دیگر مورخان اشاره نمود که هر یک در بین نوشته‌های خود اشاره کوتاهی نیز به وقایعی که در هگمتانه یا اکباتانا روی داده است، می‌نمایند.

اما با وجود اشارت نسبتاً گسترده و موثق منابع مکتوب تاریخی از پیشینه استقرار شهر همدان در دوران پیش از اشکانی (اواخر قرن ۹ پ.م. تا اوایل اشکانی)، تاکنون آثار و بقایای باستان‌شناختی قابل‌اتکایی از این دوران به دست نیامده است؛ در واقع اگر بسیاری از آثار مکشوف پیش از اشکانی منتسب به همدان و تپه هگمتانه که اغلب از کاوش‌های غیرعلمی به دست آمده‌اند را کنار بگذاریم، شواهد باستان‌شناختی این شهر که متعلق به بازه زمانی موردنظر باشند، بسیار ناچیز است و یا اصلاً وجود ندارد. تقریباً می‌توان اظهار داشت که تاکنون هیچ‌گونه شواهد باستان‌شناسی از فرهنگ مادی یا دوران عصر آهن III یا شواهدی از لایه‌های استقرار مربوط به این دوران در شهر همدان یافت نشده است. عدم کشف شواهد دوره ماد برای دوره هخامنشی نیز صدق می‌کند؛ در واقع شاخص‌ترین نمونه یافته‌های دوره هخامنشی شهر همدان، تنها بقایای ستون و پایه ستون‌های آواری متعلق به این دوره است که تعداد نسبتاً زیادی از آن‌ها طی سالیان گذشته از گوشه و کنار شهر، از جمله خود تپه هگمتانه که به شکل آواری قرار داشتند، جمع‌آوری شده‌اند (Morier, 1818: 267-268; Porter, 1821-22: 115; Layard, 1887: 269; Flandin and Coste, 1843-54: 15-18; Chevalier, 1989: 245-249; Lushey, 1968: 115; Kleiss, 1972: 98). با وجود این‌که این پایه‌ستون‌ها به وجود حداقل یک یا چند کاخ هخامنشی در همدان اشاره می‌کنند، اما فرارگیری آن‌ها در لایه‌های آواری دوران بعدی (Knapp et al., 2001; Boucharlat, 2012: 122) و نبود شواهدی از لایه‌ها و نهشته‌های فرهنگی از این دوره باعث شده است که استناد به این پایه‌ستون‌ها برای تأیید وجود استقرار در این شهر از این دوره نیز کافی نباشد. شرایط برای دوره هلنی همدان حتی پیچیده‌تر است. با وجود اطلاعات تاریخی نسبتاً کافی و هم‌چنین کاوش‌های گسترده باستان‌شناختی، آثار و یافته‌های مربوط به این دوره در شهر همدان بسیار اندک است. مجسمه شیر سنگی (لوشه، ۱۳۷۳: 159-161; Jackson, 1906: 159-161; Lane Fox, 1973: 434-435; Lushey, 1968)، تعدادی از تدفین‌های گورستان سلوکی-اشکانی محوطه سنگ شیر (Azarnoush, 1975: 181-182)، چند قطعه سکه (Sarraf, 2003: 274) که گاهی با ضرب اکباتانا هستند

و اغلب در مناطقی خارج از خود شهر همدان به دست آمده‌اند (علی‌نژاد، ۱۳۹۶: ۱۳۸؛ Boillet, 2009) و هم‌چنین قطعات پراکنده سفالینه‌های ظریف منقوش منسوب به دوره سلوکی از کاوش‌های محوطه هگمتانه (تاجبخش، ۱۳۹۱: ۴۱۸-۴۱۱؛ علی‌بیگی، ۱۳۹۲: ۲۱۵) تنها آثار اندک منتسب به دوره سلوکی از شهر همدان هستند که تاکنون معرفی شده‌اند. عدم وجود یافته‌های قابل‌اتکا باستان‌شناسی از دوران پیش از اشکانی شهر همدان تا اوایل دوره اشکانی نیز ادامه پیدا می‌کند؛ در واقع، براساس کاوش‌های صورت گرفته، تنها از قرون میانی اشکانی است که می‌توان به وجود پیشینه استقرار شهر همدان استناد کرد؛ چراکه ساختارهای معماری خستی محوطه هگمتانه با آزمایش‌های صورت گرفته به دوره اواخر اشکانی تعلق دارند (آذرنوش، ۱۳۸۶: ۳۱) و یافته‌های کاوش مسجد جامع نیز براساس گاه‌نگاری نسبی به دوره میانی اشکانی منسوب شده‌اند (هژبری، ۱۳۸۵: ۵۲؛ ۱۳۹۶: ۶).

به نظر می‌رسد یکی از بزرگ‌ترین دلایل نبود شواهد باستان‌شناسی از دوران پیش از اشکانی در همدان با وجود اشارات تاریخی، تمرکز مطالعات این حوزه در محدوده محوطه امروز هگمتانه و تعمیم نتایج آن به کل شهر است؛ در واقع تاکنون به جز محوطه هگمتانه و مسجد جامع که در مجاورت هم هستند، هیچ‌گونه کاوش علمی در سطح شهر که بر پایه مطالعه داده‌های فرهنگی استوار باشد، انجام نشده است. این درحالی است که در سال ۱۳۹۶ در پی انجام عملیات عمرانی پیاده‌راه‌سازی میدان امام خمینی و در نتیجه کاوش فضای مرکزی آن، اولین شواهد باستان‌شناختی از لایه‌های استقرار پیش از اشکانی این شهر شناسایی گردید.

موقعیت جغرافیایی محوطه میدان

محوطه میدان در مرکز میدان امروز امام خمینی شهر همدان قرار دارد.^۲ این میدان با قطر ۱۶۰ متر بزرگ‌ترین میدان شهر همدان است و تقریباً در مرکز بافت تاریخی این شهر قرار گرفته است (مدیریت میراث فرهنگی، ۱۳۷۹: ۱۲). میدان امام همدان به همراه خیابان‌های شش‌گانه متصل به آن در اوایل دوره پهلوی و بعد از شروع طرح توسعه نوین شهر در سال ۱۳۰۷ ه.ش. توسط یک مهندس آلمانی به نام «کارل فریش» با الهام از معماری میدان‌های سبک باروک اروپا و با الگوهای تزئینی معماری ایرانی، طراحی و از سال ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۶ ه.ش. اجرا گردید (اذکایی، ۱۳۸۰: ۱۷۲؛ ایزدی و شریفی، ۱۳۹۴: ۱۷). این میدان امروز در فاصله حدود ۷۰۰ متری از ضلع جنوبی ترانشه مرکزی تپه هگمتانه قرار گرفته است و گورستان سلوکی-اشکانی سنگ‌شیر نیز که در ضلع جنوب‌شرقی میدان قرار دارد در یک خط مستقیم ۱۷۰۰ متر با آن فاصله دارد (تصویر ۱). محوطه مسجد جامع نیز در فاصله ۲۰۰ متری ضلع شمال غربی این میدان قرار گرفته است. رودخانه الوسگرد مهم‌ترین عنصر طبیعی کنار محوطه میدان است. بستر امروزی این رودخانه که از درون بافت مرکزی شهر عبور می‌کند در فاصله حدود ۱۰۰ متری از ضلع شرقی و جنوب محوطه قرار دارد.

تصویر ۱. موقعیت محوطه میدان نسبت به محوطه‌های کاوش شده در داخل سطح شهر همدان (شعبانی، ۱۳۹۶: ۲۲). ◀

Fig. 1. The location of the field enclosure in relation to the explored areas inside Hamedan city (Shabani, 2017: 22).

یافته‌های کاوش محوطه میدان

در بهمن ماه سال ۱۳۹۶ طی یک عملیات عمرانی در مرکز میدان امروز امام خمینی، فضای دایره‌شکلی به قطر حدود ۲۵ متر^۲ و به عمق ۲۱۰- سانتی‌متر گودبرداری شده بود که با مشاهده شواهد سفالی در داخل این فضای مدور، مقدمات لازم برای انجام مطالعات باستان‌شناسی به شکل اضطراری آماده گردید (تصویر ۲). کاوش در داخل این محدوده در ابتدا با ایجاد یک ترانشه کوچک با ابعاد ۳×۵ متر در ضلع جنوبی آن آغاز و با کشف شواهد تاریخی، ابعاد ترانشه هم‌زمان با توسعه فضای گودبرداری شده گسترش پیدا کرد و در نهایت تقریباً دو-سوم از این فضای مدور، مورد کاوش قرار گرفت (تصویر ۲). در یک-سوم باقی مانده، حجم گسترده تخریب‌های ناشی از خاکبرداری، هرگونه نهشته و لایه‌های فرهنگی را در این قسمت تا سطح خاک بکر نابود کرده بود، اما برای اطمینان بیشتر در چند نقطه، گمانه‌هایی ایجاد گردید که نتیجه خاصی دربر نداشت.^۴

به دلیل حجم عملیات گودبرداری و ایجاد ساختارهای معماری اواخر دوران اسلامی، سطوح فوقانی نهشته‌های فرهنگی ترانشه کاوش آشفته بوده و تنها در بخش‌هایی از سطوح تحتانی آن، لایه‌های فرهنگی به شکل برجای باقی مانده بود. این میزان از تخریب باعث شده بود تا نهشته‌های فرهنگی محوطه میدان از یک بستر یک‌دست و عادی که عموماً در بیشتر محوطه‌های باستانی دیده می‌شود، برخوردار نباشد. با این وجود کاوش در قسمت‌هایی که این لایه‌ها دست‌نخورده باقی مانده بودند، انجام می‌گردید (تصویر ۳).

بخش عمده کاوش محوطه میدان بر روی نهشته‌های فرهنگی و یافته‌های سفالی حاصل از آن تمرکز داشت و شواهد محدودی از ساختارهای معماری شناسایی گردید. به هر ترتیب، براساس مطالعات لایه‌بندی لوکوس‌ها و مواد فرهنگی درون آن‌ها؛ سه دوره فرهنگی در این محوطه شناسایی گردید. این سه دوره با استفاده از اعداد لاتین به ترتیب از طبقه فوقانی تا طبقه تحتانی نام‌گذاری شده‌اند. طبقه I که بالاترین طبقه محوطه است معرف دوران اسلامی، طبقه II معرف دوران هخامنشی تا اوایل اشکانی و طبقه III به عنوان تحتانی‌ترین طبقه معرف دوران ماد و هخامنشی است (تصویر ۴).

► تصویر ۲. بالا: فضای مدور گودبرداری شده مرکز میدان؛ پایین: وضعیت ترانشه کاوش (شعبانی، ۱۳۹۶: ۲۷).

Fig. 2. Above: the excavated circular space in the center of the square; Bottom: the condition of the excavation trench (Shabani, 2017: 27).

► تصویر ۳. بالا: کاوش محوطه در حین انجام عملیات عمرانی؛ پایین: وضعیت نهشته‌های برج در زیر ساختارهای اواخر دوران اسلامی (شعبانی، ۱۳۹۶: ۲۷).

Fig. 3. Above: excavating the site during construction operations; Bottom: The state of layers under the structures of the late Islamic period (Shabani, 2017: 71).

میدان II (دوران هخامنشی تا اوایل اشکانی)

دوره II میدان در زیر دوره I قرار داشته و سطوح فوقانی آن توسط این لایه تخریب شده بود. ضخامت انباشت این طبقه در بیشترین حالت به ۷۵ سانتی متر می‌رسید. این دوره به دو لایه IIA و IIB تقسیم می‌شود. لایه IIA به طور میانگین ۳۰ سانتی متر ضخامت داشت و از درون آن هیچ‌گونه شواهدی از ساختارهای معماری شناسایی نگردید و یافته‌های آن محدود به قطعات سفالی، استخوانی و تعداد پنج چاله زباله (فیچرهای ۲۰۰۵-۲۰۰۱) که شکل و ابعاد مختلفی داشتند، محدود می‌شود (تصویر ۴). در زیر لایه IIA لایه IIB قرار داشت. انباشت این لایه، خود مستقیماً بر روی یک لایه طبیعی آبرفتی به ضخامت ۱۵ سانتی متر تشکیل شده بود. تقریباً هیچ‌گونه تفاوتی در ساختار انباشت لایه IIA و IIB وجود نداشت و تقسیم آن تنها به دلیل تغییر فرهنگ سفالگری و ورود سفال ظریف منقوش از سطوح فوقانی لایه IIB و غالب شدن آن در درون لایه IIA است. علاوه بر این، در درون لایه IIB قطعات محدود سفال خاکستری و ظروف سنگی به دست آمد که در درون لایه فوقانی (IIA) اثری از آن‌ها وجود نداشت. از درون لایه IIB نیز هیچ‌گونه شواهدی از ساختارهای معماری به دست نیامد و آثار فرهنگی آن محدود به یک چاله زباله (فیچر ۲۵۰۱)، قطعات سفالی، ظروف سنگی و بقایای استخوانی می‌شد (تصویر ۴).

تصویر ۴. وضعیت ساختارهای معماری ترانشه کاوش محوطه میدان شهر همدان (شعبانی، ۱۳۹۶: ۴۳).

Fig. 4. The state of exposed architectural structures inside the trench (Shabani, 2017: 43).

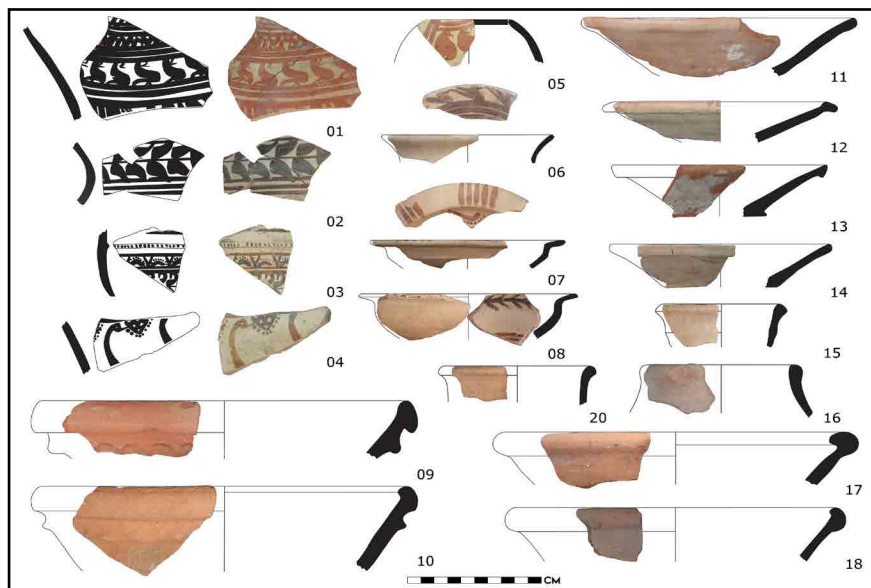
یافته‌های سفالی طبقه II

همان‌طور که ذکر گردید طبقه II به دو لایه IIA و IIB تقسیم می‌شود. از لایه IIA تعداد ۵۷۰ قطعه سفال، مورد بررسی قرار گرفته است. قطعات سفالی این لایه براساس رنگ لعاب و خمیره و هم‌چنین کاربری در چهار گروه: ظروف نخودی، ظروف نخودی مایل به قهوه‌ای، ظروف منقوش ظریف و ظروف آشپزخانه‌ای تقسیم می‌شوند.^۶ در بین سفالینه‌ها، ظروف نخودی و نخودی قهوه‌ای از ویژگی‌های تقریباً یکسانی برخوردار هستند. سفال‌ها چرخ‌سازند و آمیزه تمامی آن‌ها با مخلوطی از مواد معدنی است. سطح داخلی و خارجی سفال‌ها نیز با استفاده از لعابی از جنس و رنگ خمیره به صورت لایه‌ای رقیق و یا غلیظ، پوشش یافته است. در بین سفال‌های این لایه دو قطعه سفال کلینکی^۷ به دست آمد.

سفال منقوش ظریف تنها از داخل این لایه به دست آمده است. این قطعات دارای خمیره و لعابی به رنگ نخودی تا کرم هستند، بافتی نرم و بدنه‌ای بسیار ظریف دارند و سطح آن‌ها با لعابی غلیظ و اغلب به رنگ خمیره پوشش یافته است. نقوش به رنگ‌هایی در طیف سیاه، قرمز تیره و قهوه‌ای و اغلب بر روی سطح داخلی و کمتر بیرون ظروف کشیده شده است. تعدادی از قطعات نیز در قسمت لبه، دسته و حتی آبریز منقوش شده‌اند. نقوش به‌کار رفته تنوع نسبتاً زیادی دارند؛ نقوش پرندگان تکرار شونده، نقوش هندسی، باندهای افقی و عمودی، دال‌بُرهای آویزان و یا ترکیبی از تمامی این نقوش، از جمله الگوهای به‌کار رفته هستند (تصویر ۵: ۰۸-۰۱).

اشکال ظروف این لایه را می‌توان در سه گروه کلی: کاسه‌ها، بشقاب‌ها و کوزه‌ها تقسیم نمود. ظروف معروف به «بشقاب ماهی» یکی از اشکال رایج در این گروه است (تصویر ۵: ۱۴-۱۱). کاسه‌ها با اندازه‌های مختلف، عموماً دهانه گشاد و لبه‌های ساده و یا ضخیم همراه با کفی تخت و نسبتاً کوچک دارند. از فرم‌های رایج این گونه می‌توان به کاسه‌هایی با لبه مقعر که در پایین کمی برجسته است (تصویر ۵: ۱۰ و ۰۹) و کاسه‌هایی با لبه قلبی شکل اشاره نمود (تصویر ۵: ۱۸ و ۱۷). گونه منقوش عموماً مربوط به کاسه‌ها و پیاله‌های کوچک است و یکی از فرم‌های رایج این گونه، کاسه‌های کوچک زورقی یا با بدنه زاویه‌دار است (تصویر ۵: ۰۸ و ۰۷). کوزه‌ها نسبت به کاسه‌ها از تنوع و تعدد کمتری برخوردارند. گونه رایج در بین این اشکال، کوزه‌هایی با گردن‌های کوتاه، تنگ و لبه‌های گرد به بیرون برگشته هستند (تصویر ۵: ۲۰ و ۱۶). برخی از این ظروف دسته‌های عمودی دارند.

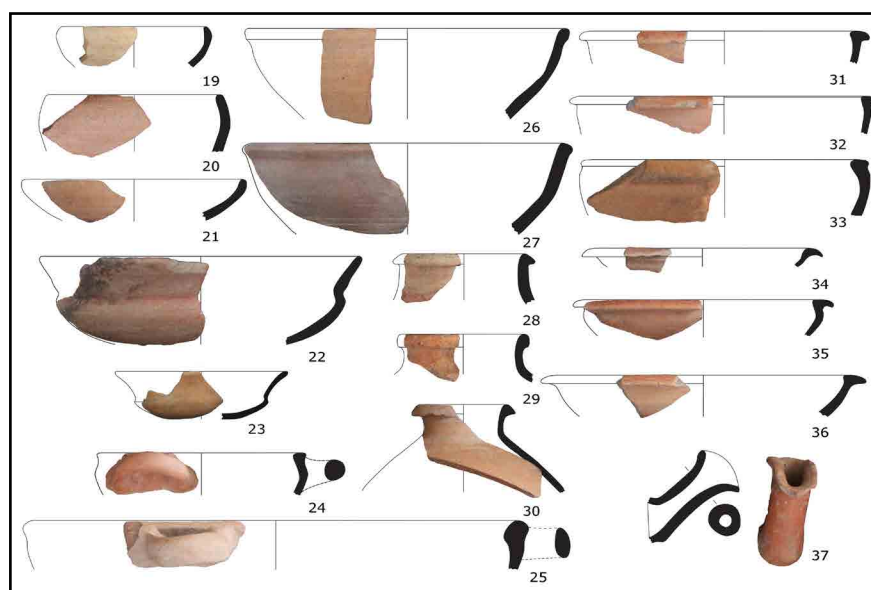
از درون لایه IIB نیز هیچ‌گونه شواهدی از ساختارهای معماری به دست نیامد و داده‌های فرهنگی آن شامل: قطعات سفال، بقایای استخوان حیوانی، چندین قطعه ظروف سنگی و تعدادی اشیاء مفرغی کوچک می‌شد. حجم سفالینه‌های لایه IIB نسبت به لایه فوقانی همین دوره (IIA) کمی بیشتر است. از درون این لایه، تعداد ۸۳۰ قطعه سفال مطالعه شده است. تقسیم‌بندی این قطعات نیز براساس رنگ لعاب و خمیره صورت گرفته است^۸ و تقریباً تمامی ویژگی‌های فنی آن‌ها شبیه سفالینه‌های لایه فوقانی است. اشکال در سه گروه کلی: پیاله‌ها، کاسه‌ها و کوزه‌ها تقسیم می‌شود. پیاله‌ها عموماً به شکل گود با بدنه‌ای محدب و لبه ساده دیده

تصویر ۵. نمونه سفال‌های طبقه IIA محوطه میدان (شعبانی، ۱۳۹۶: ۹۴).

Fig. 5. Samples of level IIA potteries from the Meydan (Shabani, 2017: 94).

می‌شوند (تصویر ۶: ۲۱-۱۹). فرم کاسه‌ها تنوع بیشتری دارد؛ کاسه‌ها با ابعاد مختلف عموماً لبه‌های به بیرون برگشته همراه با کفی تخت و کوچک هستند (تصویر ۶: ۳۶-۳۱). کاسه‌هایی با بدنه زاویه‌دار در این لایه رایج هستند (تصویر ۶: ۲۳ و ۲۲). چند قطعه محدود از کاسه‌ها با دسته‌های افقی که به لبه ظرف چسبیده‌اند، ساخته شده است (تصویر ۶: ۲۵ و ۲۴). در فرم کوزه‌ها نسبت به لایه فوقانی تفاوت چشمگیری دیده نمی‌شود. یکی از فرم‌های رایج کوزه‌ها در این لایه، کوزه‌هایی کوچک با لبه‌های با مقطع مثلثی شکل به بیرون برگشته است که به احتمال زیاد فاقد دسته هستند (تصویر ۶: ۳۰-۲۸). این فرم کوزه در طبقه III رواج داشته و در لایه IIA نیز به شکل بسیار محدود دیده می‌شود. تعدادی از کوزه‌ها آبریزهای شبدری شکل دارند (تصویر ۶: ۳۷).

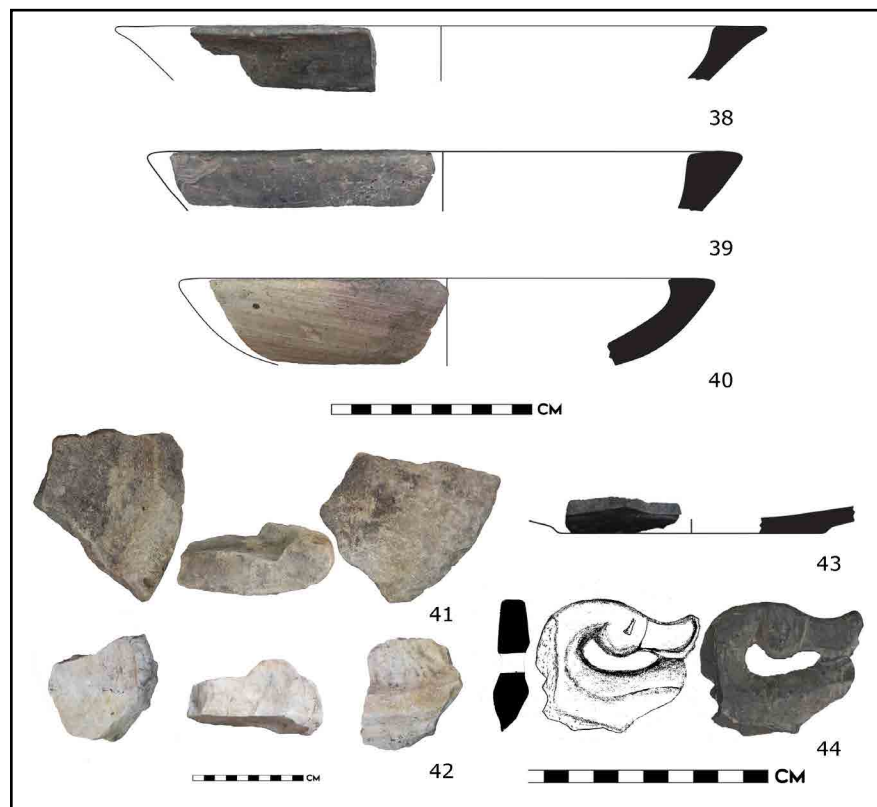

تصویر ۶. نمونه سفال‌های طبقه IIB محوطه میدان (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۱۰).

Fig. 6. Samples of level IIB potteries from the Meydan (Shabani, 2017: 110).

یافته‌های سنگی طبقه II

درمیان یافته‌های فرهنگی لایه II B، چندین قطعه ظرف سنگی نیز دیده می‌شود. جنس این ظروف از سنگ آهک شیری، خاکستری و یا سیاه رنگ است. سطح اغلب این ظروف نسبتاً خشن است و اثر تراش بر روی آن‌ها دیده می‌شود، اما برخی از قطعات نیز سطحی صاف دارند و با دقت و ظرافت ساخته شده‌اند. نمونه‌های شکسته و یا ترک خورده این ظروف با استفاده از بست‌ها و مفتول‌های فلزی مرمت شده و دوباره مورد استفاده قرار گرفته‌اند. فرم این ظروف نیز غالباً مربوط به سینی‌ها و کاسه‌ها است. سینی‌ها لبه‌های ساده و برجسته‌ای دارند و کف آن‌ها اغلب صاف است (تصویر ۷: ۴۲ و ۴۱). کاسه‌های سنگی نیز عموماً کم عمق با لبه‌های ساده تخت هستند (تصویر ۷: ۴۰-۳۸). درمیان اشیاء شاخص سنگی این لایه، یک قطعه سنگ آهک سیاه رنگ به شکل سر آردک وجود دارد که به نظر می‌رسد بخشی از دسته یک ظرف بوده است. این شیء ۷ سانتی‌متر طول دارد و آثار تراش بر روی آن دیده می‌شود (تصویر ۷: ۴۴).

► تصویر ۷. ظروف و اشیاء سنگی طبقه II B محوطه میدان (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۱۸).

Fig. 7. Stone vessels and objects level IIB from the Meydan (Shabani, 2017: 118).

میدان III (دوران ماد و هخامنشی)

طبقه III به عنوان تحتانی‌ترین دوره، شناخته می‌شود. این دوره شامل یک لایه به ضخامت میانگین ۲۰ تا ۴۰ سانتی‌متر در عمق ۳۸۰- سانتی‌متری بود. این طبقه مستقیماً بر روی خاک بکر شکل گرفته و در بخش‌هایی از ترانشه، یک لایه آبرفتی به ضخامت حداکثر ۱۵ سانتی‌متر آن را از لایه II B دوره II جدا می‌کرد.

در طول کاوش این دوره به جز هفت چاله زباله (فیچرهای ۳۰۰۳-۳۰۰۹)، شواهدی از یک پاره دیوار سنگ چین (فیچر ۳۰۰۲) و بخشی از یک کف گلی (فیچر ۳۰۰۱) به دست آمد. پاره دیوار سنگ چین به طول حدود ۲ متر و عرض ۴۰ سانتی متر در ضلع غربی فضای گودبرداری شده و در عمق ۳۸۵- سانتی متری قرار دارد و تنها ۲۰ سانتی متر از ارتفاع آن باقی مانده است. این پاره دیوار که بخش‌های فوقانی و ابتدا و انتهای آن تخریب شده است، راستای شرقی غربی دارد و با استفاده از قلوه سنگ‌های کف رودخانه‌ای و ملاط گل ساده احداث شده است (تصویر ۸). شواهد کف گلی کوبیده شده (فیچر ۳۰۰۱) در ضلع شرقی ترانشه و درست چسبیده به دیواره فضای گودبرداری شده در عمق ۳۹۰- سانتی متری شناسایی گردید. این کف با استفاده از گل ساده به همراه تخته سنگ‌های بزرگ که در امتداد هم چیده شده‌اند، ایجاد شده است (تصویر ۸). در کنار این کف یک چاله زباله (فیچر ۳۰۰۷) که حاوی قطعات سفال، استخوان و بقایای یک سازه حرارتی بود، قرار داشت. متأسفانه به دلیل عدم دستیابی به ساختارهای معماری منظم و بازسازی یک فضای سکونتی در این دوره، امکان تعریف ارتباط پاره دیوار مکشوف، کف گلی و

تصویر ۸. بالا: وضعیت پاره دیوار (فیچر ۳۰۰۲) و پایین: کف گلی در کنار تخته سنگ‌های چیده شده (فیچر ۳۰۰۱) طبقه III (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۲۲).

Fig. 8. Above: the remains of a wall (Fe 3002) and below: the remains of a mud floor next to the stacked stone slabs (Fe 3001) from the level III (Shabani, 2017: 122).

چاله‌های زباله موجود با یک فضای کامل معماری وجود ندارد، اما وجود بقایای همین ساختارهای معماری نشان از وجود فضاهای سکونتی دارد که یا به دلیل ساخت و سازهای قرون بعدی تخریب شده‌اند و یا احتمالاً شواهد کامل‌تر آن‌ها در محدوده بیرونی بخش‌های کاوش شده قرار گرفته است.

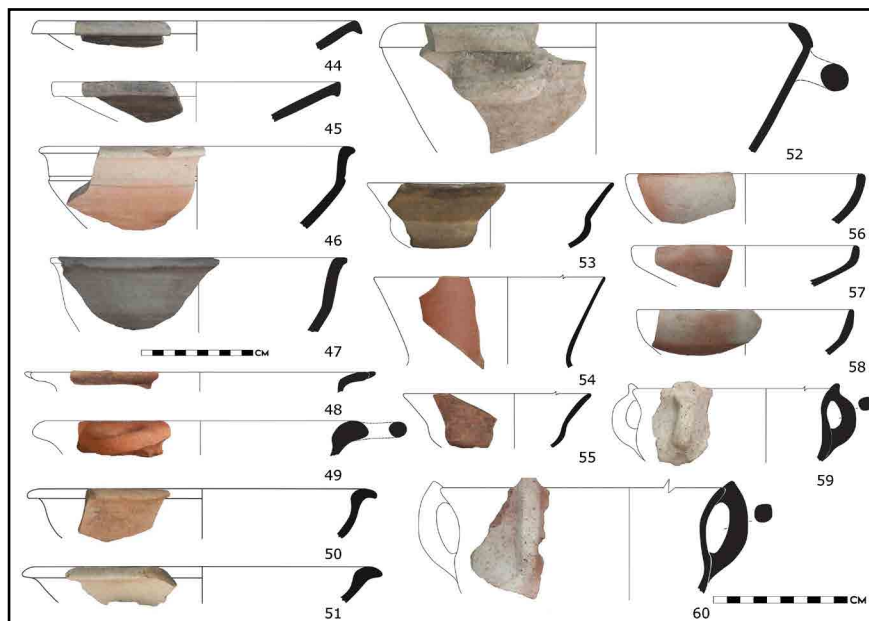
یافته‌های سفالی طبقه III

در مجموع، تعداد ۱۶۱۲ قطعه سفال از داخل این دوره مطالعه گردید. سفالینه‌ها در چهار گروه: ظروف نخودی‌رنگ، نخودی مایل به قهوه‌ای، ظروف خاکستری و ظروف آشپزخانه‌ای تقسیم می‌شوند. سفالینه‌های این دوره نیز چرخ‌سازند، اما به شکل کلی کیفیت ساخت و ظرافت بیشتری نسبت به سفال‌های دوره II دارند.^{۱۰} قطعات به خوبی حرارت دیده‌اند و بدنه آن‌ها بافتی فشرده و محکم دارد. خمیره سفال‌ها با ترکیب گل رس و مواد معدنی مانند ذرات کوارتز و آهک به همراه ذرات میکای طلائی و نقره‌ای ساخته شده است. ذرات میکا در خمیره ظروف محدود است و به نظر می‌رسد تنها در ظروف آشپزخانه‌ای به شکل عمودی از آن‌ها استفاده شده است. سطوح ظروف با استفاده از لعاب گلی پوشش یافته و سطح تعدادی با استفاده از کاردک سفالگری صاف و هموار شده است. قطعات سفالی این لایه به جز چند قطعه که با خطوط کنده، افزوده طنابی و یا نقش افزوده انسانی و گیاهی تزئین شده‌اند، ساده و فاقد هرگونه آرایه تزئینی هستند.

اشکال ظروف را می‌توان در پنج گروه کلی: بشقاب‌ها، پیاله‌ها، کاسه‌ها، کوزه‌ها و خمره‌ها تقسیم نمود؛ با این حال، تعداد محدودی دیگرچه نیز در بین این گونه وجود دارد. بشقاب‌ها در حجم محدودی دیده می‌شوند و اغلب متعلق به گونه خاکستری هستند. این ظروف، بدنه کشیده و زاویه‌ای ۴۵ درجه دارند و لبه آن‌ها ساده و یا به شکل نیشگونی و خلاف زاویه بدنه ساخته شده است (تصویر ۹: ۴۵ و ۴۴). شکل پیاله‌ها مشابه لایه IIB است؛ که تولید آن در دوره بعد نیز ادامه پیدا کرده است (تصویر ۹: ۵۸-۵۶).

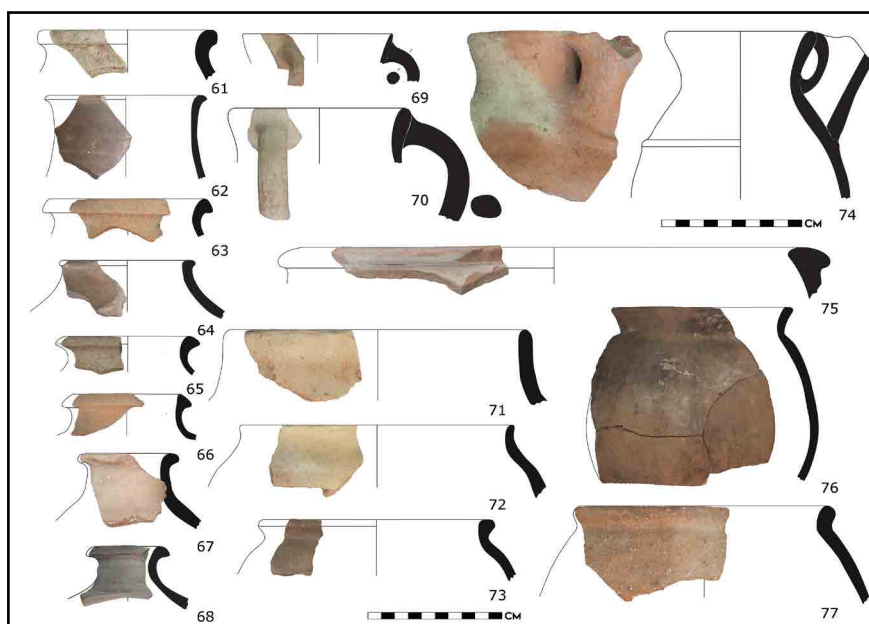
بیشترین فرم ظروف متعلق به کاسه‌ها است که تنوع بسیار زیادی دارند. در بین این ظروف کاسه‌هایی با دسته‌های عمودی دارای زائده شاخی شکل (تصویر ۹: ۶۰ و ۵۹)، کاسه‌های دارای بدنه S شکل و زاویه دار (تصویر ۹: ۵۱-۴۹ و ۴۷-۴۶)، کاسه‌های زورقی شکل (تصویر ۹: ۵۵-۵۳) و کاسه‌هایی با لبه ضخیم شده (تصویر ۹: ۵۲) بسیار رایج است. تعدادی از کاسه‌ها همراه با دسته‌های افقی در یک یا دو طرف که به لبه یا نزدیک به آن، چسبیده‌اند (تصویر ۹: ۴۹ و ۵۲) و یا در کنار لبه خود دارای زائده‌های کوچک برآمده هستند (تصویر ۹: ۴۸)، ساخته شده‌اند. به جز کاسه‌های خاکستری که اغلب کف حلقه‌ای دارند کف کاسه‌های گونه‌های دیگر تخت و کوچک است.

تنوع اشکال کوزه‌ها کمتر است. کوزه‌های کوچک با لبه‌های مثلثی شکل به بیرون برگشته، فرم بسیار رایج دوره III محسوب می‌شوند. این شکل از کوزه‌ها که در لایه IIB نیز دیده می‌شد با گردن تنگ و لبه زاویه‌داری که در هر حالت مقطع

تصویر ۹. نمونه سفال ihd طبقه III محوطه میدان (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۴۳).
Fig. 9. Samples of level III bowls from the Meydan (Shabani, 2017: 143).

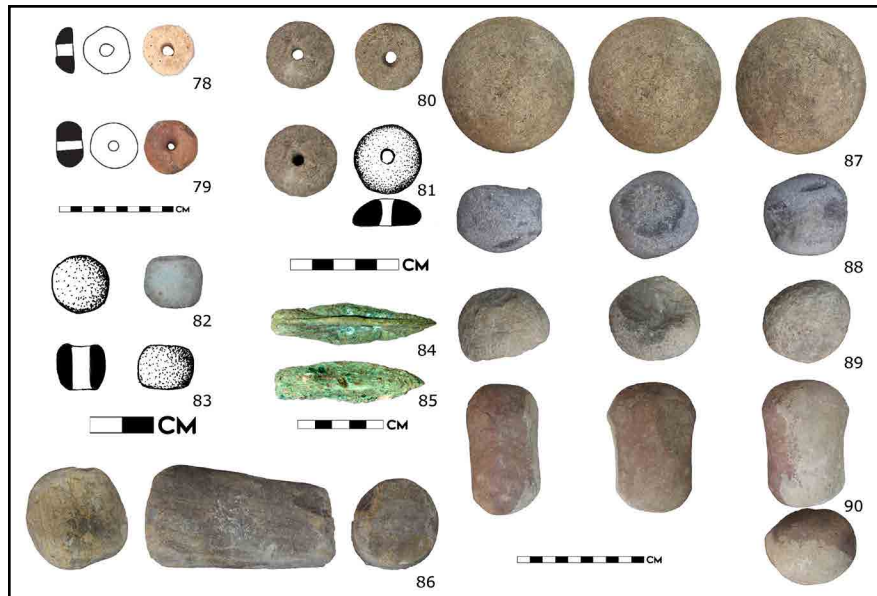
آن شبیه به مثلث یا شکلی نزدیک به آن است، ساخته شده‌اند (تصویر ۱۰: ۶۸-۶۱). گونه‌های متفرقه دیگر همراه با دسته عمودی در یک یا دو طرف و با آبریز کوتاه شبدری شکل که به لبه چسبیده‌اند، ساخته شده‌اند (تصویر ۱۰: ۷۹-۶۹ و ۷۴). خمره‌ها به نسبت گونه‌های دیگر، تعداد بسیار محدودی دارند. این ظروف اغلب مربوط به ظروف ذخیره با ابعاد بزرگ هستند (تصویر ۱۰: ۷۳-۷۱ و ۷۵). ظروف آشپزخانه‌ای در تعداد محدود و اغلب مربوط به دیگچه‌هایی با دهانه گشاد و لبه ساده هستند (تصویر ۱۰: ۷۷-۷۶). مهم‌ترین ویژگی این ظروف استفاده از ذرات نسبتاً درشت میسای نقره‌ای و طلایی به صورت آگاهانه در برخی از آن‌ها است.

تصویر ۱۰. نمونه سفال‌های طبقه III محوطه میدان (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۴۵).
Fig. 10. Samples of level III jars and pots from the Meydan (Shabani, 2017: 145).

یافته‌های کوچک طبقه III

علاوه بر قطعات سفالی، تعداد سه مهره از گل پخته (تصویر ۱۱: ۷۹ و ۸۳-۸۲) و یک مهره استخوانی (تصویر ۱۱: ۷۸)، دو سردوک استخوانی (تصویر ۱۱: ۸۱-۸۰)، چندین توکن سفالی و چند شیء سنگی و فلزی دیگر به دست آمد. در بین اشیاء سنگی یک فلاخن سنگی با قطر ۱۰ سانتی متر به دست آمده است (تصویر ۱۱: ۸۷). علاوه بر این، دو قطعه دسته هاون استوانه‌ای به طول ۱۵ و ۱۲ سانتی متر که دارای آثار سائیدگی هستند (تصویر ۱۱: ۸۶ و ۹۰) و دو مشتۀ سنگ کوچک با حداکثر قطر ۶ سانتی متر وجود دارد که بر روی آن‌ها نیز آثار سائیدگی دیده می‌شود (تصویر ۱۱: ۸۹-۸۸). مهم‌ترین شیء فلزی مکشوف از لایه III نیز مربوط به دو قطعه سر پیکان سه پره از جنس مفرغ است که هر یک ۵ سانتی متر طول دارند (تصویر ۱۱: ۸۵-۸۴).

► تصویر ۱۱. اشیاء سنگی و فلزی مکشوف از طبقه III محوطه میدان (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۶۴).
Fig. 11. Stone and metal objects of level III from the Meydan (Shabani, 2017: 164).

یافته‌های تدفینی محوطه میدان امام

طی کاوش محوطه میدان، بقایای هفت تدفین انسانی که در لایه‌هایی بالاتر از لایه IIA انجام شده بودند، شناسایی گردید. تدفین‌های مربوطه، شامل: چهار تدفین با تابوت سفالی از انواع معروف به تابوت‌های وانی یا قایقی شکل (-B1-B2, B4-B5)، دو گور خمره (B3, B7) و یک تدفین ساده چمباتمه‌ای (B6) می‌شود (تصویر ۴). تقریباً تمامی تدفین‌های مکشوف در راستای شمالی جنوبی و به شکلی که سر به سمت شمال واقع شده، قرار دارند. تابوت‌های سفالی به رنگ قهوه‌ای هستند و آمیزه آن‌ها از گل رس، مواد معدنی و گیاهی است. ابعاد تابوت‌ها نسبت انسانی دارد و بسته به پیکر فرد متوفی ساخته شده است.

تمامی این تابوت‌ها با استفاده از لاشه‌سنگ‌های بزرگ سیاه رنگ پوشیده شده بودند (تصویر ۱۲). سطح تابوت‌ها عموماً ساده و فاقد نقش خاصی است، اما لایه درونی دو عدد از آن‌ها (B1 و B2) به شکل دندان‌دار شده است. بر روی سطح بیرونی تابوت B5 نیز نقش افزوده طنابی دیده می‌شود (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲. بالا: وضعیت تدفین‌های تابوتی B1 و B2؛ پایین: وضعیت تدفین‌های تابوتی B4 و B5؛ (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۷۱). ◀

Fig. 12. Above: the state of coffin burials B1 and B2; Bottom: the state of coffin burials B4 and B5 (Shabani, 2017: 171).

تصویر ۱۳. تدفین خمره‌ای B3 (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۹۱). ◀

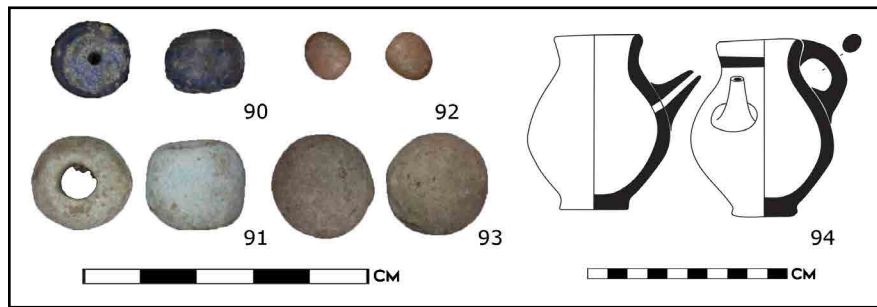
Fig. 13. Jar burial B3 (Shabani, 2017: 191).

تدفین گورخمره‌ای B3 مربوط به یک خمره کوچک نخودی‌رنگ با ارتفاع حداکثر ۵ سانتی‌متر است که بر روی بدنه، دارای سوراخ‌های کوچکی است. دهانه این خمره با استفاده از تکه سنگ مدور تراش خورده‌ای پوشیده شده بود. بخش

زیرین خمره نیز به دلیل شکسته شدن کف آن با استفاده از یک کاسه سفالی دهانه‌گشاد پوشیده شده بود (تصویر ۱۳). از داخل این گورخمره چند قطعه بند انگشت، یک ظرف سفالی لوله‌دار منقوش (تصویر ۱۴: ۹۴)، یک مهره شیشه‌ای، یک مهره سفالی و دو مهره سنگی به دست آمد (تصویر ۱۴: ۹۳-۹۰). تدفین گورخمره‌ای شماره B7 نیز متعلق به یک گورخمره بسیار کوچک است که حاوی بخشی از بقایای استخوان‌های دو کودک (احتمالاً جنین) بود (تصویر ۱۵). متأسفانه بخش زیادی از این تدفین‌ها در اثر ساخت‌وسازهای دوران مختلف تخریب شده بودند.

► تصویر ۱۴. ظرف کوچک منقوش سفالی و مهره‌های مکشوف از داخل تدفین خمره‌ای B3 (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۹۴).

Fig. 14. A small patterned clay ware and the beads inside the Jar burial B3 (Shabani, 2017: 194).

► تصویر ۱۵. تدفین خمره‌ای B7 و بقایای اسکلت کوچک انسانی درون آن (شعبانی، ۱۳۹۶: ۱۹۶).

Fig. 15. Small Jar burial B7 and remnants of the tiny human skeleton inside it (Shabani, 2017: 196).

بحث و تحلیل

محوطه میدان براساس یافته‌های فرهنگی به سه دوره یا طبقه فرهنگی تقسیم می‌شود. گاهنگاری هر یک از این طبقات نسبی است و براساس مطالعات تطبیقی یافته‌های فرهنگی این محوطه با محوطه‌های دیگر انجام گرفته است. طبقه II به دو لایه IIA و IIB تقسیم می‌شود. لایه IIA این دوره که لایه فوقانی است به بازه زمانی دوران سلوکی تا اوایل اشکانی تعلق دارد (جدول ۱). از درون این لایه، حجم نسبتاً زیادی از سفال‌های شاخص این دوران از جمله سفال‌های منقوش ظریف که قابل مقایسه با نمونه‌های نوشیجان (Stronach, 1974: Pl. LV. 7-10)، هگمتانه (آذرنوش، ۱۳۸۴: ۴۱۷؛ تاج‌بخش، ۱۳۹۱: طرح ۷-۱)، لائودیسه نهاوند (علی‌بیگی، ۱۳۹۲: تصویر ۱۷-۱۵؛ ۵-۶؛ Rahbar et al., 2014: Pl. 5-6) و محوطه‌های همجوار مانند: سرخ‌دم لکی (شیشه‌گر، ۱۳۷۴)، پیشکوه لرستان و ماهیدشت (Goff, 1968: Fig. 11. 9-28)، پاسارگاد (Stronach, 1978: Fig. 122. 1-32) و شوش (Stronach, 1974: Pl. LII. 7-13) هستند، به دست آمده است. گونه‌های شاخص سفالی دیگر این لایه مانند ظروف بشقاب ماهی که منشأ هلنیستی دارند (Thompson, 1934: 432-438) در لایه‌های سلوکی-اشکانی محوطه‌هایی مانند: اوروک (Petrie, 2002: 113)، ساردیس (Rotroff & Oliver, 2003: 243-246)، سلوکیه (Debevoise, 1934: Fig. 194)، شوش (de Miroschedji, 1981: Fig. 19. 5-6) و پاسارگاد (Stronach, 1978: Fig. 108. 22-24, 112. 14) نیز دیده می‌شود. علاوه بر این کاسه‌های لبه مقعر این لایه که در بازه زمانی اوایل دوره اشکانی تولید می‌شده (هرینک، ۱۳۷۳: ۳۷) و احتمالاً در دوره سلوکی نیز رواج داشته، در محوطه‌هایی چون: لایه سوم شائور (Labrousse & Boucharlat, 1972: Fig. 45: 10; 1979: Fig. 30. 1-2)، بابل (Strommenger, 1964: Fig. 11: 10)، شوش (de Miroschedji, 1981: Fig. 20. 9-11, 21. 6-7)، سلوکیه (Debevoise, 1934: Fig. 11) دیده می‌شوند. نکته دیگری که گاهنگاری لایه IIA به بازه زمانی دوران سلوکی و اوایل اشکانی را تأیید می‌نماید، کشف تدفین‌های وانی شکل و گورخمره از این محوطه است. این تدفین‌ها بر روی طبقه II انجام شده‌اند و خود و آثار درون آن‌ها قابل مقایسه با تدفین‌های اشکانی مکشوف از اوروک (Curtis: 1979)، شوش (Boucharlat & Haerinck, 2011)، بولاحیاء (Unvala, 1929) کنگاور (کامبخش‌فرد، ۱۳۷۴)، طاق‌بستان (کامبخش‌فرد، ۱۳۷۷)، دیوار گرگان (Kiani, 1982)، گلالک شوشتر (Rahbar, 1997; 1999)، سنگ‌شیر (آذرنوش، ۱۳۵۵؛ Azarnoush, 1979) و شهر همدان (دایلر و همکاران: ۱۳۹۲؛ Mohamadifar et al., 2019) هستند. وجود تدفین‌های اشکانی بر روی طبقه II و لایه IIA نشان از آن دارد که این تدفین‌ها در بازه زمانی بعد از تشکیل انباشت‌های این دوره و در بازه زمانی بعد از قرون اولیه دوره اشکانی صورت گرفته‌اند.

لایه IIB که در زیر لایه IIA قرار گرفته است را می‌توان به دوره هخامنشی منسوب نمود. گونه‌های شاخص سفالی مانند: ظروف لاله‌ای و زورقی شکل این لایه در محوطه‌های هخامنشی مانند: پاسارگاد (Stronach, 1978: p.242, 1-17)، تخت جمشید (Schmidt, 1957: Pl. 72, 1-3)، شوش (Curtis, 1993: Fig. 8, 84)،

کول تپه (Abedi et al., 2014: Fig. 59, 2)، کول تاریکه (رضوانی، ۱۳۸۳: ۱۰۰)، حسنلو (Goff, 1985: I) و باباجان (Dyson, 1999a: Fig. 7 & 1999b: Fig. 5, a, b) IIIa (Fig. 2, 50-51) به دست آمده است. علاوه بر این کوزه‌هایی با لبه مثلثی شکل این لایه نیز در محوطه‌های پاسارگاد (Stronach, 1978: p. 264, 6-10 & 20-27) و در فاز فرعی گودین II (Young, 1969: p. 121, 1-13) دیده می‌شود. علاوه بر قطعات سفالی، ظروف سنگی این لایه نیز مشابه ظروف سنگی مکشوف از محوطه‌های هخامنشی چون تخت جمشید (Schmidt, 1957: Pl. 61) است. (Squitieri, 2017: Fig. 5.22. d; 1-9)

فرم‌های رایج ظروف سفالی دوره III مشابه فرم استاندارد ظروف سفالی بسیاری از محوطه‌های مادی است. کاسه‌هایی با بدنه‌های S شکل در محوطه‌هایی چون: گودین II (Gopnik, 2005: Pl. 3, 46-48 & Pl. 8, 105, 107; Young, 1969: p. 123,)، گونسیان پاتپه (Nasari et al., 2016: Pl. 20, 6312, 6310) و تپه یلفان (Almasi et al., 2017: Fig. 9) دیده می‌شود. کاسه‌هایی با دسته‌های افقی نیز در گودین II (Gopnik, 2005: Pl. 3, 52, Pl. 6, 81, 107) و نوشیجان (Stronach, 1978: Fig. 2, 29, 32-33 & Fig. 3, 10) دیده می‌شود. موش تپه (Mohammadifar et al., 2015: PL. 10) و تپه یلفان (Almasi et al., 2017: Fig. 9) و باباجان (Goff, 1985: Fig. 2, 29, 32-33 & Fig. 3, 10) و تپه حاجی خان (همتی و همکاران، ۱۳۹۸: تصویر ۲) رواج دارد. علاوه بر این، کوزه‌هایی با آبریزهای شبدری شکل نیز در بسیاری از محوطه‌های مادی غرب ایران دیده می‌شود. اشیاء سنگی و فلزی این طبقه نیز در باباکمال (محمدی‌فر و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۹۰)، نوشیجان (ملازاده، ۱۳۹۶: ۱۶۹) و محوطه‌های هم‌دوره در مناطق همجوار (Squitieri, 2017: Fig. 6.4) به دست آمده است. در این بین، فرم‌های شاخص سفالی دیگر این لایه که قابل مقایسه با نمونه‌های هخامنشی است و در لایه IIB دوره II نیز رواج دارد استمرار آن تا این دوران را تأیید می‌نماید.

► جدول ۱. گاهنگاری نسبی دوره‌های محوطه میدان همدان (شعبانی، ۱۳۹۶: ۲۰۳).

Table 1. Relative chronology of Meydan (Shabani, 2017: 203).

دوره/طبقه	لایه	دوره
میدان I	IA	قرون متأخر اسلامی
	IB	قرون میانی تا دوره صفوی
میدان II	IIA	سلوکی - اوایل اشکانی
	IIB	هخامنشی
میدان III	-	ماد - هخامنشی (آهن III-IV)

نتیجه‌گیری

براساس گاهنگاری نسبی، لایه‌های استقرار طبقه II و III محوطه میدان به دوران ماد تا اوایل اشکانی تعلق دارد. طبقه II براساس تغییرات فرهنگ سفالگری به دو لایه IIA و IIB تقسیم می‌شود. لایه IIA براساس یافته‌های سفالی، به ویژه سفال ظریف منقوش، بشقاب ماهی‌ها و کاسه‌هایی با لبه مقعر، متعلق به دوران سلوکی

تا اوایل اشکانی است. لایه IIB نیز براساس گونه‌های سفالی، از جمله کاسه‌های زورقی و لاله‌ای شکل و ظروف سنگی، متعلق به دوره هخامنشی است. طبقه III این محوطه نیز براساس گونه‌های شاخص سفالی عصر آهن III مانند کاسه‌های زاویه‌دار، کاسه‌هایی با دسته‌های افقی، کاسه‌های با دسته‌های دارای زائده شاخی شکل، آبریزهای شبدری شکل و نمونه‌های شاخص دیگر متعلق به عصر آهن III یا دوره ماد است که تداوم آن تا دوره هخامنشی دیده می‌شود. شناسایی گونه‌های شاخص سفالی دوران ماد، هخامنشی، سلوکی و اوایل اشکانی در طبقه II و III محوطه میدان به همراه ساختارهای معماری پراکنده مانند پاره دیوارها و یا چاله‌های زباله نشان از کاربری استقرار این محوطه در دوران مورد اشاره دارد؛ در واقع، به نظر می‌رسد محوطه میدان در این بازه زمانی به عنوان بخشی از بافت مسکونی شهر (به معنی عام) مورد استفاده قرار گرفته است. به نظر می‌رسد محوطه میدان با شروع دوره اشکانی تا سده‌های ۳ و ۴ ه.ق. متروکه بوده و یا تبدیل به حاشیه محوطه‌هایی مانند هگمتانه و مسجد جامع که در نزدیکی این محوطه قرار دارند شده است. تدفین‌های دوره اشکانی و نبود یافته‌های دوره ساسانی در این محوطه، خود نشان از عدم استقرار در این بازه زمانی دارد؛ به هر ترتیب، براساس وجود چند چاله زباله در درون این محوطه که دارای سفالینه‌های قرون اولیه و میانی اسلامی دارد، نشان می‌دهد که استقرار در این محوطه مجدداً در اواخر قرون اولیه اسلامی شروع شده و در دوران صفوی تا عصر حاضر به اوج خود رسیده است.

پی‌نوشت

۱. گورستان سنگ شیر به عنوان یک محوطه تدفینی در نظر گرفته شده است و شواهدی از لایه‌های استقرار در آن شناسایی نشده است.
۲. این محوطه در موقعیت جغرافیایی S 272638 3853490 39 قرار گرفته است و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد ۱۸۲۲ متر می‌باشد.
۳. بعد از جایگزین شدن برنامه احداث یک موزه به جای آب‌نما، ابعاد فضا گسترش پیدا کرده و به قطر حدود ۴۰ متر رسید. در طول اجرای عملیات عمرانی احداث این موزه نیز کاوش به شکل نظارتی ادامه پیدا کرد.
۴. ترانسه کاوش به دلیل شکل فضای مدور گودبرداری شده ابعاد منظم هندسی نداشت و کاوش تنها در داخل این فضای مدور و تا دیوارهای آن انجام گردید.
۵. از درون این طبقه، نه چاله زباله کاوش شد که چهار مورد از آن‌ها (فیچره‌های ۱۵۲۳ و ۱۵۲۸-۱۵۲۶) متعلق به قرون اولیه اسلامی تا قرون میانی بودند و آثار آن‌ها در داخل طبقه II و III نیز دیده می‌شد.
۶. در بین قطعات سفال‌هایی با رنگ‌های کرم تا نارنجی نیز وجود دارد که در بین دو گروه نخودی و نخودی قهوه‌ای دسته‌بندی شده‌اند.
۷. یکی از این قطعات داخل چاله زباله ۲۰۰۲ و دیگری از داخل لوکوس ۲۰۰۷ به دست آمد. این احتمال وجود دارد که این دو قطعه به شکل دور ریز از نقطه دیگری وارد این لایه شده باشند.
۸. درون این لایه حجم بسیار محدودی ظروف منقوش ظریف وجود داشت.
۹. بخش دیگری از این ظرف سنگی که دارای ویژگی‌های مشابهی با سرآردک سنگی مکشوف داشت نیز کشف گردید.
۱۰. ظروف ظریف منقوش لایه IIIA از این قاعده مستثنی هستند.
۱۱. ظرف سفالی لوله‌دار منقوش داخل تدفین B3 قابل مقایسه با نمونه‌های مکشوف در سلوکیه (Debevoise, 1934: Fig. 75-76)، نهاوند (رهبر و علی بیگی، ۱۳۹۰: ت. ۳۲) و قلعه یزگرد (Keall and Keall, 1981: Pl. 19c) است.

کتابنامه:

- آذرنوش، مسعود، ۱۳۵۵، «دومین فصل کاوش در منطقه سنگ شیر همدان». گزارش‌های چهارمین مجمع سالانه کاوش‌ها و پژوهش‌های

- باستان‌شناسی در ایران، زیر نظر: فیروز باقرزاده، مرکز باستان‌شناسی ایران، تهران: ۴۰-۵۹.
- آذرنوش، مسعود، ۱۳۸۴، «گزارش توصیفی فصل دوم کاوش‌های لایه‌شناختی تپه هگمتانه». همدان: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان همدان (منتشر نشده).
- آذرنوش، مسعود، ۱۳۸۶، «گزارش کاوش‌های لایه‌شناختی تپه هگمتانه». مجموعه مقاله‌های نهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۹-۲۱.
- اذکایی، پرویز، ۱۳۸۰، همدان نامه. مادستان، همدان.
- ایزدی، محمدسعید؛ و شریفی، عادل، ۱۳۹۴، «ارزیابی طرح کارل فریش بر پیکربندی ساختار فضایی بافت قدیمی شهر همدان (با استفاده از تکنیک چیدمان فضا)». باغ نظر، ۳۵: ۲۶-۱۵.
- بوشارلا، رمی، ۱۳۹۲، «تپه هگمتانه و اکباتان باستان». ترجمه محسن دانا، مجموعه مقالات همایش یک روزه باستان‌شناسی هگمتانه، همدان: ۲۲۹-۲۴۲.
- تاجبخش، رویا، ۱۳۹۱، «بررسی نقش پرنده بر روی سفال‌های مکشوف از کاوش‌های لایه‌نگاری تپه هگمتانه». مقاله‌ای در پاسداشت یاد مسعود آذرنوش، به‌کوشش: حمید فهیمی و کریم علیزاده، ایران نگار، تهران: ۴۱۱-۴۱۸.
- جکسن، ابراهام ویلیامز، ۱۳۵۲، سفرنامه جکسن، ایران در گذشته و حال. ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، خوارزمی، تهران.
- دایلر، علیرضا؛ محمدی‌فر، یعقوب؛ حسنلو، سمیه، ۱۳۹۲، «تدفین‌های دوره اشکانی شهر همدان». مجموعه مقالات باستان‌شناسی و تاریخ شهر همدان، به‌کوشش: علی هژبری، سازمان میراث فرهنگی، تهران: ۱۹۸-۱۸۹.
- رضوانی، حسن، ۱۳۸۳، «گزارش پژوهش‌های میدانی فصل اول و دوم گورستان کول تاریکه». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۸۱-۱۱۰.
- رنجبران، محمدرحیم، ۱۳۸۵، «کاوش‌های مسجد جامع همدان». چکیده مقالات همایش باستان‌شناسی ایران: حوزه غرب، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۷۷-۸۱.
- رهبر، مهدی؛ و علی‌بیگی، سجاد، ۱۳۹۰، «گزارش پژوهش‌های باستان‌شناختی به‌منظور مکان‌یابی معبد لائودیسه در نهاوند». پیام باستان‌شناسی، ۱۵: ۱۶۶-۱۳۱.
- شعبانی، محمد، ۱۳۹۶، «گزارش کاوش اضطراری محوطه میدان شهر همدان». همدان: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان همدان، (منتشر نشده).
- شیشه‌گر، آرمان، ۱۳۸۴، «گزارش کاوش محوطه سرخ‌دم لکی، کوه‌دشت لرستان. فصل دوم- ششم، ۱۳۷۹-۱۳۸۳، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- عطائی، محمدتقی، ۱۳۸۳، «معرفی سفال هخامنشی حوزه فارس: بررسی

- روشنمد طبقه‌بندی شده باروی تخت جمشید». پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، علیرضا هژبری نوبری، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- علی بیگی، سجاد، ۱۳۹۲، «یادداشت‌هایی درباره سفال ظریف منقوش دوره سلوکی / اوایل اشکانی محوطه موسوم به معبد لائودیسه در نهاوند». مجموعه مقالات همایش و هم‌اندیشی تخصصی تاریخ و فرهنگ شهرستان نهاوند، به‌کوشش: اسماعیل رحمانی و علی خاکسار، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری همدان: ۲۲۶-۲۱۱.
- علی نژاد، زهرا، ۱۳۹۶، «نقش تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بر سکه‌های سلوکی (براساس بررسی و تحلیل باستان‌شناختی سکه‌های سلوکی موزه همدان و سنندج). رساله دکتری، مصطفی ده‌پهلوان، تهران: دانشگاه تهران.
- علی‌یف، اقرار، ۱۳۸۸، پادشاهی ماد. ققنوس، چاپ اول، تهران.
- کامبخش فرد، سیف‌الله، ۱۳۷۴، معبد آناهیتا، کنگاور: کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی و بازسازی و احیای معماری معبد ناهید و تاق‌گرا. سازمان میراث فرهنگی، تهران.
- کامبخش فرد، سیف‌الله، ۱۳۷۷، «گورخمره‌های اشکانی». پیوست شماره یک، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
- لوشه، هاینتس، ۱۳۷۳، «شیر اکباتان». ترجمه پرویز اذکایی، باستان‌شناسی و تاریخ، ۲: ۴۵-۳۶.
- مدیریت میراث فرهنگی استان همدان، ۱۳۷۹، «گزارش پرونده ثبت اثر تاریخی میدان امام همدان». آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان همدان (منتشر نشده).
- مشایخی، رضا، ۱۳۸۶، گزنفون؛ کوروش نامه. علمی فرهنگی، چاپ ششم، تهران.
- ملازاده، کاظم، ۱۳۹۶، باستان‌شناسی ماد. سمت، چاپ سوم، تهران.
- ملازاده، کاظم؛ و دهکردی، طاهره، ۱۳۹۰، «تاریخچه، جایابی و ساختار هگمتانه مادی». شهرهای ایرانی اسلامی، ۶: ۱۶-۵.
- ملازاده، کاظم؛ و دهکردی، طاهره، ۱۳۹۲، «مطالعه جغرافیای تاریخی ماد، پیش از تشکیل پادشاهی و گسترش آن (۸۳۵-۶۷۲ پ.م.)». تاریخ اسلام و ایران، ۲۰: ۱۶۵-۱۴۳.
- ملکزاده، مهرداد، ۱۳۷۴، «پایتخت‌های ماد». مجموعه مقالات پایتخت‌های ایران، به‌کوشش: محمد یوسف کیانی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
- هرینک، ارنی، ۱۳۷۳، سفال ایران در دوران اشکانی. سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.
- هژبری، علی، ۱۳۸۵، «گزارش توصیفی مقدماتی کاوش لایه‌نگاری شبستان مسجد جامع همدان». همدان: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی همدان، (منتشر نشده).
- هژبری، علی، ۱۳۹۶، «لایه‌نگاری شبستان مسجد جامع همدان». باستان‌شناسی ایران، ۷ (۲): ۲۲-۱.

- همتی‌ازندریانی، اسماعیل؛ ملکزاده، مهرداد؛ و ناصری صومعه، حسین، ۱۳۹۸، «گزارش مقدماتی فصل اول کاوش نجات بخشی در محوطه «حاجی خان» فامنین- استان همدان معبد و نیایشگاهی نویافته از دوره مادها». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۲۳: ۹۱-۱۱۰.

- Abedi, A.; Khatib Shahidi H, Chataigner C, Niknami K, Eskandari N, Kazempour M, Pirmohammadi A, Hosseinzaeh J, Ebrahimi G., 2014, "Excavations at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran". 2010: *First Preliminary Report. Ancient Near Eastern Studies*, 51: 33-165.

- Ali Beigi, S., 2013, "A notes on the fine inscribed pottery of the Seleucid/Early Parthian period of the Laodicea temple area in Nahavand". *A collection of papers of the specialized conference and consensus on the history and culture of Nahavand*, by: Ismail Rahmani and Ali Khaksar, organization Cultural heritage, crafts and tourism of Hamedan: 226-211. [In Persian].

- Alinejad, Z., 2016, "The role of political, economic and cultural developments on Seleucid coins (based on the archaeological analysis of the Seleucid coins of Hamadan and Sanandaj museums)", PhD thesis, Mostafa Deh Pahlvan, Tehran University. Tehran. [In Persian].

- Aliyev, I., 2009, *The kingdom of Media*. Ghoghnos, first edition, Tehran. [In Persian].

- Almasi, T.; Motarjem, A. & Mollazadeh, K., 2017, "Tepe Yalfan: A Newly-Found Iron Age III site on the Hamedan Plain". *The Society of Iranian Archaeologists*, 3 (6): 61-71.

- Ataei, M., T., 2013, "Introduction of Achaemenid pottery of the Fars region: a systematic and classified study of the Persepolis barrow". Master's thesis, Alireza Hejbari Noubri, Tarbiat Modares University.

- Azarnoush, M., 1355, "The second season of exploration in the Sengshir of Hamadan". *Reports of the fourth annual conference of archaeological excavations and researches in Iran*, under the supervision of Firoz Bagherzadeh, Iran Archaeological Center, Tehran: 59-40. [In Persian].

- Azarnoush, M., 1975, "Survey of Excavations in Iran, Hamadan". *Iran*, 13: 181-182.

- Azarnoush, M., 1979, "Deux Saisons de fouilles la de Sange-Shir, Hamadan". *Archäologische Mitteilungen aus, Iran*, 6: 281-286.

- Azarnoush, M., 2014, "Report of the second chapter of the stratigraphic excavations of Tepe Hegmataneh". Hamedan: Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Hamedan Province (unpublished). [In Persian].

- Azarnoush, M., 2016, "Report of the stratigraphic excavations of

Tepe Hegmataneh”. Collection of articles of the ۹th annual meeting of Iranian archeology, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism: 21-19. [In Persian].

- Azkaei, P., 2013, *Hamedan Nameh, Madeštan*. Hamedan. [In Persian].

- Boillet, P., 2009, “Ecbatane et la Médie d’Alexandre aux Arsacides (c. 331 a.C. –c. 224 p.C.)”. Histoire monétaire et économique, Ph.D. These de l’Universite Michel de Montaigne Bordeaux 3.

- Boucharlat, R., 2012, “Tappeh Hegmataneh and Ancient Ekbatana”. in: H. Fahimi and K. Alizadeh (eds), *Nāmvarnāmeḥ*, Papers in honour of Massoud Azarnoush, Tehran, Iran Negar: 119-130.

- Boucharlat, R. & Haerinck, E., 2011, “Tombes d’époque parthe (Chantiers de la Ville des Artisans)”. *Mémoires de la Delegation Archéologique en Iran*, Tome 35, Leiden, Brill.

- Boucharlat, R. & Labrousse, A., 1979, “Le palais d’Artaxerxés. II. Sur la rive droite du Chaour a Susa”. *Cahiers de la DAFI*, 10: 19-136.

- Brown, S. C., 1998, “Ecbatana”. in: *Encyclopedia Iranica*, 8 (1): 80-84.

- Busharla, R., 2013, *Tepe Hegmataneh and ancient ecbatan*. Translated by Mohsen Dana, Proceedings of the one-day Hegmetane archeology conference, Hamadan: 242-229. [In Persian].

- Chevalier, N., 1989, “Hamadan 1913: une mission oubliée”. *Iranica Antiqua*, 24: 245-53.

- Cogan, M., 2008, *The Raging Torrent: Historical Inscriptions from Assyria and Babylon Relating to Ancient Israel*. Carta, Jerusalem.

- Cultural heritage management of Hamedan province, 2000, *Report of the historical work registration case of Imam square Hamedan*. the archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Hamedan province (unpublished). [In Persian].

- Curtis, J., 1979, “‘Loftus’ Parthian Cemetery at Warka”. in: *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Iranische Kunst und Archäologie*, München 7-10: 309-317.

- Curtis, J., 1993, “William Kennett Loftus and His Excavations at Susa”. *Iranica Antiqua*, 28: 1-55.

- Dailer, A.; Mohammadifar, Y. & Hasanlou, S., 2012, “Burials of the Parthian period of Hamedan”. *Collection of articles on archeology and history of Hamedan*, edited by: Ali Hojabri, Cultural Heritage Organization, Tehran: 198-189. [In Persian].

- Dandamaev, M. A., 1992, *Iranians in Achaemenid Babylonia*. Costa Mesa, California.

- De Miroschedji, P., 1981, “Fouilles du chantier Ville Royale II à Suse (1975-1977)”. I. Les niveaux élamites, *CDAFI*, 12: 9-136.

- Debevoise, N. C., 1934, *Parthian Pottery from Seleucia on the Tigris*. University of Michigan.
- De Morgan, J., 1896, *Mission Scientifique en Perse*. Paris: Recherchers Archéologiques.
- Dyson, R. H. Jr., 1999a, "The Achaemenid painted pottery of Hasanlu IIIA". *Anatolian Studies*, 49: 101-110.
- Dyson, R. H. Jr., 1999b, "Triangle-Festoon Ware Reconsidered". *Iranica Antiqua*, 34: 115-144.
- Ezadi, M. S. & Sharifi, A., 2014, "Evaluation of Carl Frisch's design on the configuration of the spatial structure of the old fabric of Hamedan (using the space layout technique)". *Bagh Nazar*, 35: 15-26. [In Persian].
- Flandin, E. & Cošte, P., 1843-54, *Voyage en Perse*. 6 vols, Paris.
- Goff, C., 1968, "Studies Lūristān in the First Half of the First Millennium B.C.: A Preliminary Report on the First Season's Excavations at Bābā Jān, and Associated Surveys in the Eastern Pīsh-i-Kūh". *Iran*, 6: 105-134.
- Goff, C., 1985, "Excavations at Baba-Jan: The architecture and pottery of Level I". *Iran*, 22: 1-20.
- Gopnik, H., 2005, "The Shape of Sherds: Function and Style at Godin II". *Iranica Antiqua*, 40: 249-270.
- Hejbari, A., 2006, "Preliminary descriptive report of the stratification exploration of the Shabeštan Jame Mosque of Hamedan". Hamedan: Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Hamedan, (unpublished). [In Persian].
- Hejbari, A., 2016, "Stratification excavation of Shebištan Jame Mosque Hamedan". *Baštan-Shenasi Iran*, 7, (2): 1-22. [In Persian].
- Hemti, A.; Malekzadeh, M. & Naseri, H., 2018, "Preliminary report of the first chapter of the rescue excavation in the site of "Haji Khan" in Famnin-Hamadan Province, a temple and a new place of worship from the Median period". *Pazhoheshhaye Baštan-Shenasi Iran*, 23: 110-91. [In Persian].
- Hipp, K., 2016, "Šamšī-Adad V's Campaigns into the Zagros Revisited". *Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*: June 9-13, 2014, University of Basel, Volume 3: 769-780.
- Hrink, E., 1994, *Iran's pottery during the Parthian period*. Iran's Cultural Heritage Organization, Tehran. [In Persian].
- Hultsch, F. & Shuckburgh, E. S., 1889, *The histories of Polybius*. 2 vols, London; New York: Macmillan and co.
- Ikeda, Y., 1979, "Royal Cities and Fortified Cities". *Iraq*, 41: 75-87.
- Jackson, A. V. W., 1909, *Persia, Past and Present: a book of travel and research, with more than two hundred illustrations and a map*. New York.

- Jackson, A. W., 1973, *Jackson's travel book, Iran in the past and present*. Translated by: Manouchehr Amiri and Fereydoun Badrei, Kharazmi, Tehran. [In Persian].
- Kambakhshfard, S., 1995, *Anahita Temple, Kangavar: Archaeological excavations and researches and reconstruction and revival of the architecture of Nahid and Taggara Temples*. Cultural Heritage Organization, Tehran. [In Persian].
- Kambakhshfard, S., 1998, *Parthian tombs. Appendix number one of Archeology and History Journal*, University Publishing Center, Tehran. [In Persian].
- Keall, E. J. & Keall, M. J., 1981, "The Qal'eh-i Yazdigird Pottery: A Statistical Approach". *Iran*, 19: 33-80.
- Kiani, M. Y., 1982, "Excavations on the Defensive Wall of the Gurgān Plain: A Preliminary Report". *Iran*, 20: 73-81.
- King, W. & Thompson, R. C., 1907, *The sculptures and inscription of Darius the Great on the Rock of Behistūn in Persia: a new collation of the Persian, Susian and Babylonian texts*. Longmans, London.
- Kleiss, W., 1972, "Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1971". *AMI*, 5: 135-242.
- Knapton, P.; Sarraf, M. R. & Curtis, J., 2001, "Inscribed Column Bases from Hamadan". *British Institute of Persian Studies*, 39: 99-117.
- Labrousse, A. & Boucharlat, R., 1972, "La fouille du palais du Chaour à Suse en 1970 et 1971". *CDAFI*, 2: 61-167.
- Lane Fox, R., 1973, *Alexander the Great*. Penguin, London.
- Layard, A. H., 1887, *Early Adventures in Persia, Susiana and Babylonia*. 2 vols, London.
- Luckenbill, D. D., 1926-27, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. Vol 1. 1926. Vol. 2. 1927, Chicago.
- Lushey, H., 1968, "Der Löwe von Ekbatana". *AMI*, 1: 116-122.
- Lushe, H., 1994, "Shir Ecbatan". Translated by: Parviz Azkai, *Archeology and History* 2: 45-36. [In Persian].
- Malekzadeh, M., 1995, *Capitals of Media, a collection of essays on the capitals of Iran*. by: Mohammad Yusuf Kiani, Cultural Heritage Organization of the country, Tehran. [In Persian].
- Medvedskaya, I., 1995, "Have the Assyrians been in Ecbatana?". *Vestnik Drevnej Istorii*, 2: 147-155.
- Meshaihi, R., 2007, *Xenophon; Kurosh Nameh*. Scientific and Cultural, 6th edition, Tehran. [In Persian].
- Mohamadifar, Y.; Hemati, E.; Dailar, A.; Hasanlou, S. & Babapiri, J., 2019, "Parthian Burials in the Hamedan City, Western Iran". *Iran*, 59: 77-89.

- Mohammadifar, Y.; Sarraf, M. R. & Motarjem, A., 2015, "A Preliminary Report on Four Seasons of Excavation at Moush Tepe, Hamedan, Iran". *Iranica Antiqua*, 50: 233-250.
- Molazadeh, K., 2016, *Archeology of Media*. Samt, third edition, Tehran. [In Persian].
- Molazadeh, K. & Dehkordi, T., 2010, "History, placement and structure of Median Hegmataneh". *Iranian Islamic cities*, 6: 5-16. [In Persian].
- Molazadeh, K. & Dehkordi, T., 2013, "Study of the historical geography of Media, before the formation of the kingdom and its expansion (835-672 BC)". *History of Islam and Iran*, 20: 165-143. [In Persian].
- Morier, J., 1818, *A Second Journey through Persia*. Armenia and Asia Minor, London.
- Naseri, R.; Malekzadeh, M. & Naseri, A., 2016, "Gunespan: A late Iron Age site in the Median heartland". *Iranica Antiqua*, 51: 104-139.
- Petrie, C. A., 2002, "Seleucid Uruk: An Analysis of Ceramic Distribution". *Iraq*, 64: 85-123.
- Porter, R. K., 1821-22, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia during the years 1817-1820*. 2 vols, London.
- Pritchard, J. B., 1950, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament with Supplement*. Princeton Studies on the Near East.
- Rahbar, M., 1997, "Tombeaux elymeens de Gelalak, pres de Shushtar (Khuzistan)". *Archéologia*, 339: 42-43.
- Rahbar, M., 1999, "Shoshtar: les tombeaux d'époque Parthe de Galalah". *DA*, 243: 90-93.
- Rahbar, M.; Alibaigi, S. & Haerinck, E., 2014, "In Search of the Laodike Temple at laodikiea Media/Nahavand, Iran". *Iranica Antiqua*, 49: 301-329.
- Ranjbaran, M. R., 2006, "Excavations of Jame Mosque at the Hamedan". *Abstract of papers of Iran Archeology Conference: Western Region*, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism: 81-77. [In Persian].
- Rehbar, M. & Alibeigi, S., 2013, "Report of archaeological researches in order to locate the temple of Laodicea in Nahavand". *Payam Bashanas*, 15: 131-166.
- Rizvani, H., 2004, "First and second seasons report of the field excavation the Kul Tarikeh cemetery". *Proceedings of the International Conference on Archeology of Iran*, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism: 81-110. [In Persian].
- Rotrof, S. I. & Oliver, A. Jr., 2003, *The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds Through 1994 (Archaeological Exploration of Sardis, monograph 12)*. Cambridge (MA): Harvard University.
- Sarraf, M. R., 2003, "Archaeological excavations in Tepe Ekbatana

(Hamadan) by the Iranian Archaeological Mission between 1983 and 1999". In: G.B. Lanfranchi, M. Roaf, R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?), Assyria, Media, Persia, S.a.r.g.o.n. Editrice e Libreria. History of the Ancient Near East/Monographs*, 5: 269-279.

- Schmidt, E. F., 1957, *Persepolis, II: Contents of the Treasury and Other Discoveries*. Oriental Institute 69, The University of Chicago.

- Sheshegar, A., 2014, "Excavation report Site of the Sorkh Dome Laki, Kuh-Dashte Lorestan, Chapters 2-6, 2014-2015". Research Institute of Cultural Heritage and Tourism Organization, Research Institute of Archeology (unpublished). [In Persian].

- Squitieri, A., 2017, *Stone Vessels in the Near East during the Iron Age and the Persian Period (c. 1200-330 BCE)*. Oxford: Archaeopress.

- Starr, I., 1990, *Queries to the Sungod, State Archives of Assyria 4*. Helsinki University Press.

- Strommenger, E., 1964, "Grabformen in Bebylon". *Baghdader Mitteilungen*, 3: 157-173.

- Stronach, D., 1968, "Tepe Nush-i Jan: A Mound in Media". *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 27/3: 177-186.

- Stronach, D., 1974, "Achaemenid Village I at Susa and the Persian Migration to Fars". *Iraq*, 36 (1: 2): 239-248.

- Stronach, D., 1978, *Pasargadae. A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Oxford.

- Tajbakhsh, R., 2013, "Investigation of the bird pattern on the exposed pottery from the stratification excavations of Tepe Hagmataneh". *An article in memory of Masoud Azarnoosh*, by: Hamid Fahimi and Karim Alizadeh, Irannagar, Tehran.: 418-411. [In Persian].

- Thompson, H. A., 1934, "Two Centuries of Hellenistic Pottery". *Hesperia: American School of Classical Studies at Athens*. 3-4: 311-476

- Unvala, J. M., 1929, "Fouilles à Suse en". *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 26 (3): 132-142.

- Young, T. C., Jr., 1969, *Excavations at Godin Tepe: First Progress Report*. Royal Ontario Museum of Art and Archaeology Press.

- Zadoc, R., 1985, *Geographical names according to New- and Late-Babylonian texts, Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes 8*. Wiesbaden: Reichert.